

KİTAP TANITIMI

Mehmet DALKILIÇ, *İslam Mezheplerinde Ruh*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, 368 sayfa.

Mehmet Dalkılıç, *İslam Mezheplerinde Ruh* adlı eserinde İslam düşünce tarihi boyunca din alimlerinin gündeminde yer tutmuş ve çok farklı yönlerde fikrî egzersizlere imkan vermiş olan ruh kavramının tarihi süreç içerisinde kazandığı anlamları, etrafında oluşan inançları ve bunlardan kaynaklanan problemleri incelemiştir. Araştırmacı her dönemin geçerli kültürünün, felsefî kabullerinin ruhla ilgili görüşlerde, eğilimlerde, yönlendirici ve belirleyici rol oynadığını vurgulamıştır. Nitekim İslam düşüncesine ait kelâm, felsefe, tasavvuf, mezhepler tarihi literatürünün bu manzarayı bize bütün renkliliği ile gösterdiğini söz konusu disiplinlerin temel kaynaklarına dayanarak açıklamıştır. Dolayısıyla Mehmet Dalkılıç, İslam alimlerinin birbirinden farklı nitelikteki açıklamalarının, bu açıklamaların dinî inançlarla bağlantılarının ve buna bağlı değer hükümlerin her dönemde önemini ve güncelliğini muhafaza edebildiğini belirtmiştir.

İslam Mezheplerinde Ruh adını taşıyan eserin bölümleri şu şekilde oluşturulmuştur:

Ruh ve Nefs Kavramları adını taşıyan *Giriş* bölümünde söz konusu kavramların etimolojik tahlili yapılarak tarihi süreç içerisinde kazandığı anlamlar üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda sözlük anlamları, Kur'ân'da ruh kelimesinin kullanılışı ve bu kelimeye yüklenen anlamlar, hadislerde ruh kavramı, son olarak söz konusu İslam kaynaklarında yer alan nefis kavramı ile ilgili bilgiler aktarılmıştır. (s. 11-69).

Birinci bölüm İslâm'dan önce ruh kavramı şeklinde isinlendirilmiştir. Yazar İslam mezheplerinde benimsenen ruh inançlarının kaynaklarını doğru tespit edebilmek amacıyla bu bölüme ayrı bir önem atfetmiştir. Bu nedenle ilkel dinlerde ruh telakkileri, özellikle eski Mısır'da, Hint kökenli dinlerde, Grek felsefesinde, semâvî dinlerde ruh telakkileri, Eski Ahit'te, næfæš (nefs), rūah, Hıristiyanlık'ta (Yeni Ahit'te) sergilenen ruh

inançlarını en temel özellikleri ile ortaya koymaya çalışmıştır. (s. 73-121).

İkinci bölüm ise *İslam'da ruh telakkisi* başlığını taşımaktadır. Yazar, İslam öncesi Arap ruh teorilerini tespit amacıyla câhiliye Araplarında ruh ve nefis telakkilerini söz konusu ederek ruhun hangi anlamlarda kullanıldığını sıralamıştır. Bu arada ruh ve beden ilişkisini, ölüm olayını, ruhun bekâsı problemini, tenasüh ve rec'at inançlarını incelemiştir (s. 74-144). Ayrıca İslâm filozoflarında ruh ve nefis telakkisi (145-163) ve İslâm tasavvufunda ruh (s. 164-181) başlığı altında filozof ve mutasavvıfların görüşleri incelenmiştir. Bu bölümde son olarak İslâm inanç mezheplerinde (Selef (s. 182-185), Mu'tezile (s. 186-207) ve Ehl-i Sünnet (s. 207-247) bulunan ruh teorilerini söz konusu etmiştir.

Üçüncü bölümde ruh inançlarından kaynaklanan problemler ele alınmıştır (s. 251-328). Bu çerçevede, ruhun yaratılışı ve ölümü (hudûs ve bekâsı) problemi, yaratılışı (hudûsu), ruhun ölümü (ölümsüzlüğü problemi) (s. 253-296), tenasüh (ruh göçü), reenkarnasyon (tekrar doğuş) (s. 296-328) gibi inançlar incelenerek Kur'ân açısından değerlendirmeler yapılmıştır.

Eser, yazarın kendi kanaatini yansıttığı bir *sonuç* ile (s. 329-336) bitirilmiştir.

Araştırmacı esere, ruh kavramının etimolojik tahlilini, Kur'an'da ve hadislerde ruh kavramının kullanılışını ve bu kavrama yüklenen çeşitli anlamları ortaya koyarak başlar. Kur'ân ve Sünnet'in, bu kavramlarla ilgili kesin ve açık bir tanımlama yapmadığını vurgular; bu nedenle, Müslüman ilim adamlarının bu meselelerdeki görüşlerinin pek çok noktada başka bir takım kaynakları olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla Müslüman düşünürlerin, ruh ile ilgili konuları ele alırken, naslardan hareket etseler bile, başka bir takım faktörlerin de, onların bilimsel ve entelektüel faaliyetlerini belirlediğini ifade etmektedir. (s. 19-69)

Bu bağlamda Ruh-nefis kelimelerinin, öteden beri insanın mahiyeti ve kimliğiyle ilgili tartışmaların odağını teşkil ettiğini, çeşitli kültür ve medeniyetlerin dünya görüşünü ve varlık tasavvurunu yansıtan temel kavramlar olduğunu vurguladıktan sonra, bu kavram çiftinin ve bunların özellikle İslam kelâm ekollerinde nasıl tasavvur edilip, yorumlandığı ve

bu yorumların bir yandan dînî metinler, öte yandan İslam kültür havzasında canlılığını sürdürmüş antik kültürlerle ilişkilerinin, İslam kelâmının özgünlüğü ve kelâm bilginlerinin naslarla söz konusu kültürler arasında kurdukları köprüler ve yaptıkları sentezlerin en önemli örneklerinden biri olduğunu belirtir. Dalkılıç, bu kavramların ve bunlara dayandırılan veya bunlardan ortaya çıkan sorunların incelenmesi durumunda, neredeyse kelâmın bütün sorunlarının ve tartışmalarının şu veya bu şekilde bu kavramlarla ilişkili olduğunun görülebileceğini; söz konusu kavramlara yüklenen anlamlardan hareket edilerek de, İslam düşüncesiyle ilgili genel bir tasnife ulaşılabileceğini ifade etmektedir. Binaenaleyh bu kavram çifti, bir kültür ve medeniyet birikimini ve dünya görüşünü anlama ve yorumlamada “anahtar” kavramlar olarak tezahür etmişlerdir.

Dalkılıç, kavramsal gelişimi ve tesirleri açısından İslam Mezheplerinde veya inanç sisteminde “Ruh problemi” ile ilgili bu araştırması esnasında kelâm bilginlerinin pek çok dâhilî ve hâricî âmillerle nasları yorumlamadaki ve uzlaştırmadaki entelektüel gayretleri ve duyarlılıklarını gözlemlediğini belirtmektedir. Bu nedenle söz konusu alanda kelâm bilginlerinin entelektüel birikimleri ve ürünlerinin, özellikle sonraki dönemlerde kelâm eserlerinin ve hteratürünün önemli bir kısmının vücut bulmasını temin ettiğini belirtmiştir.

Ruh-nefs kavramlarının etimolojik anlamlarını ve bu kavramların Kur’ân ve hadislerde nasıl ve ne anlamda kullandıklarını geniş bir literatüre dayanarak açık bir şekilde ortaya koyduktan sonra, Kur’ân’ın, ruh, nefis ve bunlarla ilgili diğer kavramlar hakkında bize kesin ve açık bir bilgi vermediği ve Kur’ân’da bu kavramları bazen birden çok anlamda ve işlevde kullanıldığı sonucuna varmıştır. Bu durumun, İslam düşünce ekollerinde bu kavramlar etrafında pek çok fikrin ileri sürülmesine ve eski kültürlerden gelen bazı inanç ve tasavvurların kolaylıkla dînî metinlerle ve özellikle de ayetlerdeki birtakım kelimelerle uzlaştırılmasına neden olduğuna da dikkat çekmiştir. Dolayısıyla birbirinden farklı inançlara sahip pek çok akım ve ekolün, kendi görüşlerini naslarla teyit etme çabasına girdiklerini ve muhalif tarafın yine ayetlerle desteklenmiş görüşlerini başka ayetlerle çürütmeye çalıştıklarını belirtmektedir.

Bütün bu tespitlerden sonra yazar bu durumun, İslam düşüncesini meydana getiren çeşitli ilim ve düşünce guruplarının Kür’ân’ı bir bütün-

lük içerisinde mütalaa etmek yerine, parçacı bir yaklaşımı esas alarak, kendi görüş ve kanaatlerini ayetlerle İslamlaştırma gayretlerine neden olduğunu; geniş anlamda ele alındığında İslam'da ruh tasavvurları ve tartışmaları, genellikle bir çeşit "meşrulaştırma" çabası şeklinde tezahür ettiğini önemle vurgulamıştır. Bu bağlamda, hadislerin de çok önemli bir rol oynadığını belirtmiş, özellikle, ayetlerin değinmediği kimi düşüncelerin, bazı hadislerde dile getirildiği gibi, meşrulaştırma gayesiyle pek çok hadisin de uydurulmuş veya bağlamından kopartılarak tevil edilmiş olduğunu belirtmiştir.

Mesela, öncelikle hadis olarak nakledilen rivayetler arasında birtakım çelişkilerden söz ederek, bazı rivayetlerin, ruh-beden ikiliğini dile getirirken (s. 46-55), bazılarının ruhun kadîmliği ve bedenden önce varlığı üzerinde durduğunu (s. 52-53); diğer bir kısmının ise, özellikle Cahiliye Arap tasavvurunu yansıtan nispeten iptidâî ruh telakkilerini dile getirdiğini belirtir. Bu anlamda, hadisler üzerinde genel bir hüküm vermenin güçlüğüne belirtmekle birlikte, şu tespiti yapmaktadır: Bazı rivayetlerde İslam öncesi Arapların şiir ve edebiyatında tezahür eden ruh ve insan tasavvurlarının derin tesir ve izleri vardır. Belki bu durum makul sayılabilir; ancak daha önemlisi, bazılarında İslam dışı inanç ve akımların ruh-nefs fikirlerini bulmuş olmamızdır (s. 54-55).

İslam'ın geldiği kültürel ve beşerî coğrafya, kadîm kültürlerin varisi olan ve en ilkel dinlerden, en gelişmiş felsefelere kadar düşünce sistemlerinin şu veya bu şekilde etkilerini sürdürdükleri bir ortamdı. Binaenaleyh, Müslümanların ruh-nefs konusunu ve bundan ortaya çıkan bazı inanç problemlerini ele alışlarında, bu kültürlerden ve felsefelerden ne ölçüde etkilendiklerinin araştırılması, doğru ve sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için büyük öneme sahip olduğu gibi, bu bağlamdaki tartışmaların çerçevesinin anlaşılmasına da katkı sağlayacağı üzerinde durmuştur. Bu nedenle birinci bölümde, bu kavramların İslam öncesi din ve kültürlerde nasıl ele alındıklarını incelemiştir. Bu kapsamda, Eski Mısır inançlarında, Hint dinlerinde, Grek felsefesinde; ikinci olarak da Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi semâvî dinlerde bu kavramların kazandığı anlamları tespit etmiştir (s. 74-121). İslam kelam ekollerinde ruh ve bununla ilgili pek çok meselenin ele alınışının, bunların tartışılmasının ve bunlara belirli nazariyelerin dayandırılmasının, büyük ölçüde kadîm kültür ve felsefeler-

le ilişkili olduğunu vurgulamıştır. Başka bir ifadeyle, bu kültür ve felsefelerdeki nefis-ruh görüşleri ve tasavvurları, gerek felsefe kanalıyla, gerekse halk inançları veya başka bir takım yollarla İslam düşüncelerinde de varlıklarını sürdürmüşler ve en önemlisi dinî metinleri yorumlamada belirleyici bir faktör olarak Müslüman düşünürleri etkilemişlerdir (s. 85-144).

İkinci bölümde ise, İslam'da ruh telakkilerini söz konusu edilmiştir. Bu bağlamda, öncelikle üzerinde durulan konu, İslam öncesi Arapların şiir ve edebiyatlarında ruh ve nefis ile ilgili kavramların kullanılışı ve bunlara ne gibi anlamlar yüklediklerinin araştırılmasıdır. İslam öncesi Arapların tasavvurlarının ve dünya görüşlerinin şu veya bu şekilde dinî metinleri anlama ve yorumlamada çok önemli bir role sahip olduklarını önemle vurgulamıştır (s. 126-145). Bunun ardından, İslam düşünce ekollerinde bu meselenin nasıl ele alındığı konusunun araştırılmasına geçilmiştir. Bu bağlamda yazar, özellikle İslam filozofları ve sûfîlerin, ardından Seleflik, Mutezile, Ehl-i Sünnet gibi kelam ekollerinin, kısmen de Şia'nın görüşleri incelemiştir (s. 145-207).

Bütün fırkaların, gerek ruhun araştırma konusu yapılmasında gerekse onun mahiyeti ile ilgili yorumlarda, Kur'ân'da öncelikle dikkatlerini çeken ayetin, "Sana ruhtan sorarlar, de ki Ruh rabbimin emrindedir" (el-İsrâ 17/85) ayeti olduğunu ifade etmiştir. Bu ayetin, bazı İslam düşünce ekollerinin ruh kavramı yerine daha çok nefis kavramını kullanmalarına neden olduğuna da dikkatleri çeken Dalkılıç, bunun başlıca iki sebebinin olabileceğini açıklar: Bunlardan birincisi, İslam filozoflarının kendilerinden önceki felsefî literatüre bağlı kalma çabası, ikincisi ise, Kur'ân'da ruh hakkında bilgiyle ilgili olumsuz ifadedir. Araştırmacı, ayrıca söz konusu ayetin bağlamından koparılmadan ele alındığında, burada geçen ruh kelimesinin aslında, vahiy yada onu getiren melekle ilgili olduğuna da dikkat çekmiştir.

İslam kültüründe bulunan ruh telakkilerinde naslardan kaynaklanan başka bir sorunun da, özellikle Hz. Âdem'in yaratılışını ve Allah'ın Âdem'e ruh üflediğini belirten ayetlerin (Mesela bk., el-Hicr 15/29; Sâd 38/72) yorumlanmasında ortaya çıktığını belirten yazar; söz konusu ayetlerin, düşünce ekolleri arasında ciddi tartışmalara ve görüş ayrılıklarına neden olduğunu ifade etmiştir. Bu ayetlere, Kur'ân'da zikredilen ölü cisimlere "üfleme" (Mesela bk., Âl-i İmrân 3/49) ya da "uyku halinde

ruhların/nefs bedenlerden ayrılması” (Mesela bk., ez-Zümer 39/42) gibi ifadelerin de ilave edebileceğini belirtmiştir. Zira bu ifadeler görünüşte ruh ile bedeni ayrı mütalaa etmektedir. Nitekim bu durum, İslam düşüncülerinin nefs-beden ilişkilerindeki tartışmalarında açık bir şekilde kendisini göstermiştir.

Yazar, *Üçüncü bölümde* ruhun varlığının kabulü durumunda ortaya çıkan problemler ve bunların çeşitli kültürlerde nasıl yorumlandıkları üzerinde durmuştur (s. 249- 328). Bu bağlamda ruh-beden ilişkilerinin, öncelikle ruh ile beden arasındaki zaman ilişkisi çerçevesinde ele alındığını açıklamıştır. Buna göre, bazı ilim adamları ruhun bedenden önce yaratıldığını, bazıları, beden ile birlikte, bazıları da, bedenden sonra yaratıldığını ileri sürmüşlerdir. Ancak ruh ile beden ilişkileriyle ilgili her görüşün de kendisine özgü birtakım sorunlarının ortaya çıktığının unutulmaması gerektiğini hatırlatmıştır.

Nitekim ruhun beden ile birlikte yaratılmadığı görüşü, tenasüh, hulül vb. problemlere kapıyı kapatırken, öldükten sonra ruh veya nefsin ne olacağı ve tekrar dirilişin ne şekilde gerçekleşeceği meselesini bir sorun olarak ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan ruhun bedenden önce veya bedenden sonra yaratılması da –ki her iki durumda da ruh veya nefis, bedenden ayrı ve bağımsız bir varlık olarak tasavvur edilmektedir- ruhun kadımlığı ve bekâsı, bu bağlamda tenasüh, ruh göçü, vb. sorunları ortaya çıkarmıştır (s. 249-329).

Bu noktada Dalkılıç, gerek kelâm bilginleri ve gerekse diğer İslam düşüncülerinin meseleyi ele alış tarzları ile Kur’ân’da meselenin ele alınışı arasında temelde bir farklılık bulunduğunu ileri sürmektedir. Zira ona göre, Kur’ân, sorumlu bir varlık olarak kabul ettiği insana hitap ederken, farklı kavramlar kullansa da somut ve kamil bir insan tasavvurunu ortaya koymuştur. İşte bu insan, öncelikle fiillerinden sorumludur, ahlâk normlarını davranışlarında gözetmek zorundadır ve nihayette ahiret hayatında yaptığı hayır ve kötülüklerin karşılığını tam olarak göreceğinin bilincini taşımaktadır. Bu anlamda ayetlerde ortaya konulan insan tasavvurunun, özellikle ruh-beden ikiliğini savunan ekollerin görüşleriyle ters düştüğü gibi, onların bu bağlamda ele aldıkları pek çok sorun da bu ayetlerde yer almamaktadır. Kur’ân, her halükarda mesul olan ve ilâhî hitaba muhatap

olacak somut insandan söz etmektedir; nitekim ilk dönem kelâmcıları, Kur'ân'm ruh-beden ikiliğini tasvip etmeyen insan tasavvurunu "İnsan heykel-i muhsûsdür" şeklinde kavramsallaştırmışlardır (s. 185-190, 203, 234, 246, 287).

Yazara göre, bu noktada bazı İslam düşünürlerinin görüşleriyle Kur'ân'da meselenin ele alınışı arasındaki çelişkinin tezahür ettiği konulardan birisi, Kur'ân'm ısrarla "ölümlü" ve "fânî" varlık diye tanımladığı insan fikri karşısında, bu düşünürlerin ruhun ölümsüzlüğü fikrini savunmaları ve bu görüşü naslarla desteklemeleridir. O, bunun temel nedeninin, İslam öncesi veya İslam dışı birtakım fikir ve düşüncelerin İslam'da hayatiyetini sürdürmesi ve bu görüşlerin dînî metinlerle uzlaştırılması gayreti olduğunu açıklamıştır. Bu bağlamda bazı akımların, Kur'ân'm ahiret hayatındaki "yeniden diriliş" ve bekâ âlemindeki "hulûd" fikirlerini, eski kültürlerin "ruhun kadîmliği ve ebedliği" fikrine döndürmüş olabilecekleri üzerinde durmuştur. Bu gibi fikirler, genellikle felsefî akımlarda kendilerine yer bulmuşlardır. Buna karşın, felsefî akımlarla kelâm ekollerinin yanı sıra ele alınması gereken başka bir görüş, sufîlerin bu meseledeki tavır ve düşünceleridir.

Sufîler, bu konuya dair genelde iki ana fikir geliştirmişlerdir. Bunlardan birincisi, özellikle Sünnî kelâmcılarla paralel olarak, insanda kadîm bir ruh olduğu fikrini benimsemeyen-görüşür. Buna karşın bazı sufî akımlar, ruhun kadîmliğini savunmakla birlikte, kadîmliğe genellikle bedenden önce var olmak anlamı yüklemişlerdir. Sufîler arasında bazı gruplar ise, büsbütün marjinal ve müfrit görüşleri temsil etmişler ve ruhun kadîmliği, tenasüh vb. fikirleri savunmuşlardır (s. 164-181).

Yazara göre eski kültürlerin, İslam ekollerinde tesirlerini ve izlerini sürdürdüğünü gösteren en önemli konunun ruh olduğunu belirtmiştir. Kelâmcılar için eskinin tesiri, özellikle tartışma meseleleri ve yöntemlerinde tezahür ederken, yeni olan şey, ruh-beden birliğini savunmaları, somut insan tasavvurunu geliştirmeleri, ahiret hayatında insanın fiillerinden sorumlu tutulmak üzere ikinci bir yaratılışla yaratılması fikrini temellendirmeye çalışmalarıdır.

Dalkılıç, bu bağlamda üzerinde durulması gereken önemli bir hususun, kelâmcıların bu gibi meseleleri ele alışlarında ve bu konulardaki

duyarlılıklarında kendisini hissettiren tavır ve niyet olduğuna dikkatleri çeker. Buna göre kelâm ekollerinin bu meselelere ve bunlardan ortaya çıkan tenasüh, ruh-beden ilişkileri, hulûl vb. konularla ilgili tartışmalara girmeleri, temelde dinî ve sosyal anlamda mükellefin kim olduğu ile ilgili araştırmadan kaynaklanmıştır. Buna, dünyevî sorunluluk ve mükellefiyetin yanı sıra, uhrevî sorumluluğun da ilave edilmesi gerekmektedir. Binaenaleyh, kelâmcıların bu meselelere girmesi ve özellikle söz konusu problemler karşısında dinî metinlere uygun bir insan tasavvuru geliştirmeye çabalarının nedeni, -bu konudaki başarı ve başarısızlıkları bir tarafa- dinî inanç ve fiillerin muhatabı ve bunun neticesinde de fiillerinden mesul olacak bir insan tanımına ulaşmak istemeleridir (s. 182-248).

Kelâmcılarla filozoflar arasında ortaya çıkan görüş ayrılığının ana sebebine de temas eden yazar, bedenden bağımsız bir ruhun varlığı kabul edildiği takdirde, kıdem ve hâdislik, yani ruhun madde ve zamanla ilişkisi meselesinin ortaya çıktığını açıklar. Maddeden herhangi bir şekilde mücerret bir varlık tasavvur edildiğinde, o, zamandan da kopartılmış ve bir şekilde kadîm olduğuna hükmedilmiştir. Başka bir ifadeyle, zaman ve maddeden mücerret bir ruhun kadîmliği ile Tanrı'nın kadîmliği meselesini uzlaştırıp, bunları tam anlamıyla ayırt edecek bir ölçü geliştirmek imkansızdır. Bununla birlikte, gerek kelâmcılar, gerek filozoflar ve gerekse suffiler, iki tür kıdemi ayırt etmede ısrarlı davranmışlardır. Bunlardan birisi, yukarıda zikrettiğimiz kıdem fikridir; diğeri ise, ruhun beden ve dünya âleminde önce var olması anlamındaki kadîmlik fikridir. Bu ikinci tür kadîmlik fikri, sözünü ettiğimiz karışıklığı ve teolojik sorunları ortadan kaldıracak bir yorum olarak İslam bilginlerince savunulmuştur (s. 249-295).

Sonuç bölümünde Mehmet Dalkılıç, ruhla ilgili düşüncelerin ve onunla irtibatlı inançların incelenmesinde ortaya çıkan gerçeğin, bunların tek düze, net ve kesin bir nitelik taşımadığını, üstelik İslam dininin inanç esaslarını belirleyen tartışmasız kaynak Kur'ân-ı Kerim'in açık ifadeleri ile temellendirilememiş olduğunu belirtir (s. 207-247). Nitekim ona göre naslarla uyumlu olan görüş, ruh-beden birliğini esas alan görüştür; bu görüş, bir yandan, insanın fiillerinden sorumlu mtulmasını teorik açıdan imkansız hale getirecek düalist ruh-beden tasavvurunu ortadan kaldırırken, diğer taraftan, İslam inançları açısından kabul edilmesi mümkün

olmayan çeşitli düşüncelere engel olacaktır. Bununla birlikte Kur'ân'm meselenin "formel" yapısı açısından kısıtlı bilgiler verdiğini de göz önünde bulundurursak, Müslümanların bu noktada birbirinden farklı sonuçlara ulaşmış olmaları mazur sayılabileceğini ifade etmiştir (s. 329-336).

Bunun yanında, günümüzün değişen ve gelişen psikoloji bilimi ve bununla birlikte tıp bilimlerinin, insan ruhunun göstergeleri olarak bilinen geleneksel emareleri ele alış tarzları ve yorumlama biçimleri göz önünde bulundurulduğunda, konunun İslam mezhepler tarihindeki geleneksel incelenme şeklinin, modern yaklaşımlar açısından yeni bir değerlendirmeye tabi tutulmasının zaruret haline geldiğini hatırlatır (s. 251-336).

Sonuç olarak bu eser, bu gerekliliği başarılı bir çalışma ile göstermiş ve yeni araştırma alternatiflerine zemin hazırlayan yönü ile bilimsel nitelikte bir sonuca ulaşmıştır.

Doç. Dr. Ömer AYDIN